

Русяєва А.С.

Религия понтийских эллинов в античную эпоху (Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев)

Киев: Издат. дом «Стилос», 2005. — 559 с.

Проблеми вивчення релігійних поглядів причорноморських еллінів завжди перебували в центрі уваги вітчизняних учених кількох поколінь. Непересічний внесок у розробку цієї важливої проблематики зробила в нашій науці А.С. Русяєва, 70-річчя з дня народження якої нещодавно відзначила наукова спільнота. Вагомі підсумки багаторічної плідної роботи дослідниці у згаданому напрямі підбито в її останній монографії, яку ми і репрезентуємо.

Книга складається зі вступу (с. 4—13), 7 окремих розділів (с. 14—486) та висновків (с. 487—498). До основного тексту додано бібліографію, список скорочень, іменний покажчик історичних осіб та давніх авторів, покажчик міфологічних імен та назв, покажчик географічних назв (с. 499—558). З огляду на широкі географічні межі праці, які неможливо охопити в одній журнальній статті, головну увагу звернемо на Північно-Західне Причорномор'я, з яким автор рецензії найкраще обізнаний.

Перший розділ має назву «Понтійські міфи у взаємодії з кльтами богів та героїв». Авторка розглядає одвічну проблему релігієзнавства: що є первинним, ритуал чи міф, як вони співвідносяться та взаємодіють? Дослідниці доходить висновку, що елліни надавали перевагу ритуалу. Важливою є думка А.С. Русяєвої про те, що понтійські греки на основі політичних, релігійних і міфологічних уявлень, принесених ними із метрополії, створили власну ідеологічну систему. У процесі розвитку їх світогляд у Північному Причорномор'ї збагачувався новими міфами й кльтами божеств та героїв, а також різноманітними приватними віруваннями.

А.С. Русяєва, простежуючи взаємозв'язок міфів та кльтив періоду перших понтійських мандрів еллінів і заснування полісів, доходить висновку, що у причорноморських районах власні варіанти міфів з'явилися в пізньоархаїчний час. Колонізація породила велику кількість

легенд, пов'язаних із певною місцевістю. Це була акція закріплення героїв на захоплених землях для виправдання колонізаційної експансії¹.

Дослідниці аналізує еллінський варіант міфу про Геракла, присвячений десятому подвигу героя. Авторка зауважує, що легенда — це твір, у якому є багато історичних свідчень і первинних наукових знань, абстрактно узагальнених символів грецької та скіфської культур, раціонального осмислення своєї історії у порівнянні з історією інших етносів того часу. На думку А.С. Русяєвої, гіпотезі про еллінське походження міфу не протирічить пасаж Геродота про те, що «коні із його (Геракла) колісниць, що паслися у цей час, були таємничим чином вкрадені...». Не знаходить дослідниці у «батька історії» і спроб ототожнити Геракла з Таргітаєм. Ремінісценцією еллінської легенди є і згадка Геродотом відбитка ступні Геракла, який показували поблизу Тіраса², а також встановлення ольвіополітами вівтаря героя у Гілеї.

А.С. Русяєва детально аналізує статери з написом ΕΜΙΝΑΚΟ. Авторка не вбачає у героєві Таргітая, хоча це питання розглядається в літературі далеко неоднозначно³. У 2004 р. на

¹ Існували легенди й про реальних засновників міст, зокрема Синопи, Аполлонії Понтійської, Фанагорії та Гермонаси. Ойкістом однієї із груп колоністів Ольвії був Євресибій, спадкоємці якого відігравали значну роль у житті міста аж до III ст. н. е. Тривале побутування рідкісного у грецькій ономастиці імені засвідчує існування легенди про першопредка аристократичного роду Євресібіадів (Русяєва 1992, с. 206; Диатропов 2001, с. 37).

² П.О. Каришковський та І.Б. Клейман (Каришковский, Клейман 1985, с. 61—62) вважають, що у повідомленні йдеться не про класичного дорійського героя, а місцеве божество, про перебування якого у Гілеї розповідали понтійські елліни.

³ Найпоширенішою є гіпотеза, згідно з якою зображення є пропагандистською емблемою, запозиченою із версії легенди про походження скіфів. Геракл — це скіфський Таргітай, а Емінак — один зі скіфських царів (Каришковский 1984, с. 78—89; 1988, с. 49; Ра-

руїнах Ніконія знайдено бронзовий перстень із зображенням сцени, подібної до тієї, що розміщується на монетах EMINAKO⁴. Про покло-ніння Гераклу в Ніконії засвідчують графіті (Головко 1966, с. 79). З Тіри походить рання гема із зображенням Геракла (Кибальчич 1898, с. 247). З культом Геракла також пов'язують появу на монетах Тіри зображень бика та коня (Зограф 1957, с. 23; Анохин 1989, с. 88). З цього міста походить і бронзовий перстень із зображенням протоми коня (Островерхов, Охотников 1997, с. 231, рис. 1, 1). Зображення на ньому копіює один із монетних типів ранніх монет міста, які В.О. Анохін (Анохин 1989, с. 88) датує 350—340 рр. до н. е. Відомі також ритуальні поховання коней на поселеннях Нижнього Подністров'я (Охотников 1990, с. 62). Т.Л. Самойлова (Самойлова 1988, с. 81) вважає, що згадка у Геродота спочатку про биків Геріона й подальша їх заміна їх на коней виникла внаслідок змішування двох варіантів легенд, зміст яких був набагато складнішим за варіант «батька історії».

Значну увагу в монографії присвячено аналізу міфів про обожненого героя Троянської війни Ахілла. На думку дослідниці, міфологема й культ Ахілла на північних берегах Понту створювалися переважно не за версією Гомера, а за твором Арктіна Мілетського «Ефіопіда». На жаль, А.С. Русяєва докладно не аналізує відомий ви-слів Алкея (Alc. Fr. 48B): «*О Ахілле, володарю землі скіфської!*». Проте методологічне значення цього пасажу дуже велике, і воно особливо зросло після знахідки у Тірі графіті V ст. до н. е. з таким самим висловом (Sojosaгу 2000; 2002;

евський 1977, с. 168—171; Агафонов 1998). Думку про те, що Ольвія ще в V ст. до н. е. була під скіфським протекторатом, оприлюднено давно. Д.С. Раєвський (Раевский 1977, с. 170 сл.) вважав Емінака попередином Атея. За Ю.Г. Виноградовим, полісний характер статурів Емінака робить «однозначним вирішення дискусій навколо цієї монети: особа з варварським іменем EMINAKOΣ, яка відчеканила до того ж на ольвійському сріблі у вигляді агме parlante сюжет із етногенічної й генеалогічної скіфської легенди — Геракла, який споряджає лук, була скіфським царем або ж династом, який жив близько середини V ст. до н. е. й продовжував після Скіла контролювати життя Ольвії» (Виноградов 1989, с. 116—117).

⁴ Зберігся щиток «стременоподібної» форми. Виріб слід датувати не пізніше середини — третьої чверті V ст. до н. е. (пор.: Неверов 1983, с. 50; 1984, табл. CLX, 1—10; 1986, с. 18—19, табл. 2—3; Neverov 1995, tabl. XI). На щитку розміщено профільне зображення молодого оголеного воїна, який присів на праве коліно і намагається натягнути лук. Зосереджене обличчя нахилене донизу. Погляд воїна зосереджено на луці, один кінець якого притиснено коліном правої ноги, а інший знаходиться на згині лівого коліна. Правою рукою воїн намагається натягнути тязиву. На голові — лев'яча шкура, що спадає за спину.

Самойлова, Кожокару 2002, с. 112, рис. 5). На думку С.Б. Буйських, це перше епіграфічне свідчення, що вказує на титулатуру Ахілла як шанованого божества в Північному Причорномор'ї часів грецької колонізації у розумінні саме «Володаря Скіфії» (Буйських 2004, с. 29).

Як відомо, греки створили безліч легенд про «друге» життя Ахілла на о-ві Левке. А.С. Русяєва у своїй книзі розглядає усі ці повідомлення. Ми ж звернемо увагу лише на міф про напад на острів Ахілла амазонок.⁵ Легенда не лише гіперболізує багатства храму, але й наголошує на невідворотності покарання за спробу паплюження святинь (Охотников, Островерхов 1993, с. 76—77).

Значну увагу в праці приділено аналізу святилища Ахілла на о-ві Левке. Дослідниця робить спробу більш прискіпливо проаналізувати дані античних авторів та археологічних джерел про острів. На її думку, в історії святилища було два храми. Спочатку, зі східного боку, за стандартами храму Аполлона Іетроса, що на Західному теменосі Ольвії, в останній чверті VI ст. до н. е. було побудовано перший храм. В останній чверті IV ст. до н. е. храм розібрали й поряд з ним звели інший храм, але на міцнішому фундаменті. На думку дослідниці, перебудову було зроблено для захисту храму від штормів. Нині рештки храму височіють над рівнем моря близько 40 м. Нам доводилося бувати на о-ві Зміїний у різні пори року. Під час осінньо-весняних негод хвилі накривають низинну частину острова. З огляду на регресію у VI—I ст. до н. е. перевищення острова над рівнем води мало бути значно більшим. На наш погляд, істотнішу загрозу для храмового комплексу становили землетруси, які в Північному Причорномор'ї були звичайним явищем, що засвідчують давні автори (Dion. Cass. XXXVII, II, 4; P. Oros. VI, 5, 4) й підтверджують археологічні дослідження (Блаватский 1976, с. 6—16; 1977; Аракелян 1983; Никонов 1996; 2000; Никонов, Вангейм 1991; Русяєва 2005, с. 142). Пліній повідомляє про поглинення морем двох міст, розташованих біля Меотиди — Пірри

⁵ Головними героями, які воювали з амазонками, були Геракл, Тесеї та Ахілл. Їхні подвиги у найдавніших варіантах міфів не співвідносяться з північними берегами Чорного моря. У середовищі колоністів виник переказ про амазонок на берегах Меотиди (Скржинская 1991, с. 43—44). Різні шари простежуються й у левкейському міфі. До архаїчних рис належать локалізація амазонок у гирлі р. Термодонт. Привертає увагу збіг деталей у легенді про походження савроматів і левкейському міфі. В обох випадках воїтельки не вмюють правити кораблями і вступають у зв'язок з чоловіками-іноземцями. Серед амазонок не виділено окремих персонажів, що характерно для фольклорних розповідей.

та Антіси (Блаватский 1976, с. 12; 1977; Скржинская 1977, с. 69, 109).

Із храмовим комплексом острова А.С. Русяєва пов'язує цистерну, зафіксовану на півночі від храму. На її думку, колодязь могли використовувати як джерело лікувальної води, яку завозили з континенту. Насправді ж, на о-ві Зміїний є невеликі джерела прісної води. Керівник будівництва маяка в 1838—1839 рр. М. Бухтєєв повідомляв, що у «кам'яному урвищі» острова знайдено два джерельця. Їх на власні очі бачив і автор рецензії. Вода з них має солонуватий присмак, але цілком придатна для вживання. Наведені дані дають змогу по-іншому подивитися на проблему забезпечення питною водою обмеженої кількості служителів святилища, які постійно мешкали на острові. Проте такі джерела не могли повністю розв'язати проблеми з питною водою. Значна частина води поповнювалася за рахунок збору дощової і талої води в цистерни, в яких вона не псувалася протягом тривалого часу (Пятышева 1966, с. 68, прим. 16).

Античні автори повідомляють про наявність «гробниці» та «могильного кургану» на Білому острові. Важливими є наведені В.І. Тункіною (Тункина 2002, с. 406, 408) спогади мешканця Сулини Іваниці, який у 1837 р. брав участь у спорудженні маяка на о-ві Зміїний. Крім руїн храму, там було зафіксовано *рештки іншої архітектурної споруди* — «род кургана, обросшего травой». «Верхняя часть кургана была засыпана землею; по снятии оной оказались большие дикие камни, по разобрании же оных (...) опять насыпанная земля, по расчищении которой открылись (...) обделанные, род белого мрамора, камни, бывшие в строении, но все они лежали в беспорядке...». На рештки об'єкта натрапив і П. Ситников, який у 1844—1846 рр. проводив на острові «розкопки». Неподалік маяка, на глибині 2,1 м, він знайшов «выложенный местным камнем склеп с истлевшим человеческим скелетом...». Можливо, рештками кургану є «засипаний давній склеп» поблизу маяка, позначений на плані о-ва Зміїний (Пятышева 1966, с. 61, рис. 1). Це був вівтар у вигляді земляного горбка. Ймовірно, рештками вівтаря є фрагмент мармурового рельєфа, піднятого з дна Південної бухти (Охотников, Островерхов 1993, с. 23—24, фото 4, 2—4).

Нами встановлено, що комплекс Північної бухти був водяним жертovníком, де також проводили офірування Ахілла. Власне жертovníна площадка у плані нагадує форму велетенського човна «аттичного типу» (Охотников, Островерхов 2002, с. 123—131, рис. 1; Островерхов, Сапожников 2002, с. 272, прим.). Храмове майно, що вийшло з ужитку, з огляду на обмежені розміри острова, частково використовували як водяну жертвуву.

А.С. Русяєва критично ставить до спроби (Охотников, Островерхов 1993) доповнити характеристику культу Ахілла на о-ві Левке шляхом аналізу античних гем, що походять звідти. Втім гліптика як надзвичайно інформативне джерело вже давно використовується для характеристики специфіки культу того чи іншого божества (див. напр.: Максимова 1926; 1937; 1956; 1962; Сьмонович 1967; Неверов 1973; 1978; 1981; 1983; 1984; 1988; Никулина 1969; Высотская 1981; Щербакіова, 1983; 1986; Клейман, Коциевский 1991). Отже, наявність гем у комплексі святилища на о-ві Левке здається не випадковою.

Цікавим є підрозділ «Полісно-прикордонні (ландшафтні) святилища» (с. 148—177), в якому дослідниця їх докладно характеризує, особливу увагу приділяючи пам'яткам Нижнього Побужжя. На нашу думку, до сакральної зони входила й територія Ягорлицького поселення, яке ототожнюють із Халкеною (Русяєва 1987, с. 147; Островерхов 1993, с. 38). Відомо, що в Афінах популярним було ремісничє свято *χαλκεία* (Шмидт 1931, с. 65—66; Лосев 1953, с. 157—163). Чи не отримала Халкена свою назву на честь гефестівського свята, що проводилося саме у цій місцевості⁶?

Значний обсяг актуальніших та вагоміших проблем, розв'язаних у монографії, на жаль, не дав змоги авторці розглянути питання щодо наявності та функціонування ландшафтних святилищ у Нижньому Придністров'ї та Подунав'ї. Спробуємо визначити місця розташування подібних об'єктів. Пліній повідомляє про наявність у гирлі Дністра острова тірагетів. У наш час на Дністровському лимані острова немає. Геологічні дослідження дна лиману дали змогу припустити, що в античну епоху лиману не існувало, а річка мала два рукави, між якими розміщувався дельтовий острів (Агбунов 1984, с. 136—137; 1985, с. 76—86). На користь цієї гіпотези свідчать результати робіт, проведених С.Б. Охотниковим (Охотников 2002) на поселеннях IV—III ст. до н. е. Біляївка-2 та Біляївка-4. На них

⁶ Корінь «*χαλκ-*» був складовою частиною слів, пов'язаних із металургійним виробництвом: *χαλκόμεν* — обробляти метал взагалі, не лише мідь чи бронзу, а й золото і срібло; *χαλκεύς* — мідник, коваль, золотоковаль; *χαλκίων*, *χαλκόμεα*, *χαλκεόμεα*, *χαλκεόμεα* — металеві вироби; *χαλκειον* — кузня, майстерня; *χαλκείε* — руда; *χαλκεία* — професійне свято банавсів. Корінь «*χαλκ-*» був складовою частиною географічних і етнічних термінів, назв міст тощо. На Евбеї, що раніше мала назву Халкіда, було місто з такою самою назвою. Там проживали халкідяни, яким приписували відкриття мистецтва обробки металів. Багато імен героїв, наприклад, Халкон, Халкодонт, Халкіопа також мають у своїй основі корінь «*χαλκ-*». Під час колонізації деякі місцевості та міста отримали назву, пов'язану зі словом «мідь» (Шмидт 1931, с. 8—9, 29—30).

простежено культурний шар завтовшки близько 1 м, розташований на глибині близько 2 м нижче сучасного рівня дністровської заплави й перекритий намулами до 1 м. Припущення М.В. Агбунова підтримали М.В. Скржинська (Скржинская 1977, с. 29), І.Т. Черняков (Черняков 1984) та інші дослідники (Островерхов, Субботин 2002, с. 264—265)⁷.

З дельтовим островом пов'язані проблеми локалізації й інтерпретації Офіуси. Її таємниці — це «гордієв вузол», сплетений із відокремленої від Тіри Офіуси, нового Тірасу й безіменного страбонового міста на березі ріки Тіри» (Гошкевич 1909, с. 183). М.В. Агбунов дійшов висновку, що Офіусу було засновано в VI ст. до н. е. на дельтовому острові, а в V ст. до н. е. перенесено на правий берег і перейменовано на Тіру (Агбунов 1979, с. 125; 1985, с. 87—101). Такої самої думки дотримується В.П. Яйленко (Яйленко 1982, с. 274). Ю.Г. Виноградов (Виноградов 1983, с. 374) вважав, що поселення на дельтовому острові певний час могло виконувати роль емпорія Тіраського поліса. З огляду на сучасний стан питання таким торжищем, швидше за все, могло бути поселення на острові Дністрівська банк. Особливо показовим є етимологічний аналіз слова *Οφιύσσα* — «зміїний острів». В античному світі відомо близько 10 Офіус. Усі вони мали острівне положення (RE. Nб. 35, 1939, sp. 663—665). Зважаючи на це, розглянемо Офіусу не лише як конкретне поселення, а й іншу назву дельтового острова.

В останні роки розкопок Тіри отримано яскраві свідчення про наявність тут культу Ахілла. Особливо цікавими є графіті з присвяченням Ахіллу — володарю Скіфії та фрагмент культової ойнохої із зображенням молодого чоловіка й ретроградним написом ΑΧΙΛΛ/ΛΕΩ. Подібні посудини вважалися власністю божества й наділялися сакральними властивостями (Русяєва 1979, с. 117). На думку В. Кожокару, ойнохоя призначалася для відправки на Білий острів (Sojocaru 2000; 2002; Самойлова, Кожокару 2002, с. 112, рис. 5). Ми ж вважаємо, що у Тірі міг бути власний храм Ахілла.

⁷ Хоча факт існування дельтового острова у гирлі Дністра майже ніхто не заперечує, але з огляду на його мулистоблагнисту природу та невизначеність висоти над дзеркалом води ототожнення його з островом тірагетів у багатьох дослідників викликає сумніви (Карышковский, Клейман 1985, с. 42—43; Охотников, 1987, с. 9; 2002, с. 249; Бруяко, Карпов 1992, с. 91). На думку І.В. Бруяко та В.О. Карпова (Бруяко, Карпов 1992, с. 89—90, рис. 1), в античний час у районі сучасної Дністровської банки розміщувався ще один острів. Його підшовою було вапнякове плато, покрите літофікованими осадами. Довжина острова — 8—10 км, ширина — 2—3 км, висота над рівнем моря — 4—5 м.

На користь наявності у низинах Тіраса ландшафтних святилищ свідчить і башта Неоптолема. Більшість дослідників вбачає у башті маяк, що вказував вхід у фарватер Тіраса. Башту локалізували у різних місцях (Агбунов 1978; 1985, с. 67—69). Питання знову було порушено після відкриття на поселенні Затока-1 решток кам'яної башти. А.С. Малюкевич (Малюкевич 1996) дійшов висновку, що *Затока-1 є Гермонактовим селом, а башта — це башта Неоптолема*. Гіпотеза видається нам переконливою. На її користь свідчать і матеріали геологічних буринь пересипу лиману (Бруяко, Карпов 1992 с. 91—92)⁸.

А.С. Русяєва, розглядаючи місця поширення культу Ахілла, оминула увагою й Нижнє Подунав'я, головним грецьким полісом на теренах якого була Істрія. Античні автори повідомляють, що у гирлі Дунаю був острів Певке, тобто Сосновий. Ф.К. Брун (Брун 1879, с. 57) дійшов висновку, що назва «Певке» використовувалася у вузькому та широкому розуміннях: у ранній період так називали всю дельту, а пізніше — лише найбільший острів. Локалізують острів Певке на місці кряжа Серетуріле (Петреску 1963, с. 157).

З о-м. Певке пов'язано багато легенд, частина з яких вплітається в мереживо загальноеллінських міфів. Певний відгомін знайомства давніх греків із гирлами Дунаю у передколонізаційний період знаходимо у Аполлонія Родоського. Аргонавти, тікаючи від колхів, перетнули по прямій лінії Чорне море й опинилися в гирлі Дунаю, поблизу о-ва Певке (Vian 1974, р. 91—104; Lordkipanidze 1996, р. 21—46; Léviqve 1996, р. 47—50; Braund 1996, р. 11—19). Вважається, що міфграф мав на увазі не о-в Певке, а о-в Зміїний або ж Тендру (Снисаренко 1982, с. 40)⁹.

⁸ На користь «маякової» версії походження башти свідчить її назва. Неоптолем (*Νεοπτόλεμος* — «учасник нової війни») був сином, помічником і супутником Ахілла. Однією із його функцій було покровительство маякам і військовій справі, що пов'язувалася з діяльністю на морі (Ярхо 1992, с. 210—211). Його «могили» показували на священній ділянці Дельф. Одна з пізніх традицій «поселила» Неоптолема на Чорному морі, поряд із батьком: *Неоптолеми поклонялися там, де славили Ахілла*. Аналогії подібним баштам-маякам добре відомі (Маховский, 1972, с. 17; Агбунов 1985, с. 67). Вони слугували схованками у випадку нападу ворогів. Особливу загрозу становили пірати (Брашинский 1973; Островерхов, Охотников 1995), тому однією із функцій Ахілла та Неоптолема була й боротьба з піратством. Цю функцію володаря Білого острова засвідчують міфологічна традиція (Phil. Her., XIX, 20), епіграфічні джерела (IOSPE. I², № 325; Охотников, Островерхов 1993, с. 52—54, 75—77) та пам'ятки мистецтва (Самойлова, Батизат 1994).

⁹ Співвіднесення міфів про аргонавтів з певною місцевістю на Понті характерне для південно-східного регіону (Русяєва 2005, с. 18).

Античні автори (Pind. Pyth, 10—28) називали еллінів, які мешкали на берегах Істру, «гіперборейцями». Це повідомлення підтверджується наявністю в м. Істрія філи ΒΟΡΕΙΣ (Ehrhardt 1983, s. 98, 100, 102). З міфами про Аполлона Гіперборейського, гіперборейцями та гіперборейськими подарунками пов'язується назва одного з гирл Істру — *Священне*. Ріки, якими велася торгівля, називалися «священими дорогами». На нашу думку, назва гирла пов'язана з циклом міфів про гіперборейські подарунки, північнопричорноморська серія яких виникла у період грецької колонізації (Ельницький 1962). Зв'язок храму Ахілла на Білому острові з Делосом засвідчують графіті (Охотников, Островерхов 1993, с. 58, рис. 13, 9).

Острів і дельта були пов'язані з культом Ахілла та божествами його кола (бог річки Істру, Священне русло, німфа Певка тощо) (Коршунков, 1989) і входили разом із Білим островом до складу великої сакральної ландшафтної зони на зразок Гілеї разом із Тендрівською та Кінбурнською косами або ж острова тірагетів у гирлі Дністра.

Значну увагу в праці А.С. Русяєвої приділено характеристиці сакральних зольників (с. 160 і далі), що, на її думку, виконували роль примітивних вівтарів (с. 169, 175). Особливо авторка звертає увагу на зольники, досліджені на теренах Ольвійської держави: кошарський, козирський, глибокопристанський тощо. У 2005 р. решт-ки зруйнованого сучасними роботами зольника було відкрито на поселенні Жевахова Гора¹⁰. До категорії зольників дослідниця відносить і «курганний» комплекс на Тендрівській косі. Подібні культові споруди були і в самій Ольвії.

Про зольники, що функціонували у Нижньому Подністров'ї, у книзі не йдеться, лише зазначається, з посиланням на С.Б. Охотникова (Охотников 1990, с. 19, 60), про їх наявність на поселенні Надлиманське-III. Подібні комплекси зафіксовано на правому березі лиману. У 2002 р. досліджено «поминальний насип» III—II ст. до н. е., що містив попел, фрагменти античних амфор, ліпного посуду, залізних речей тощо (Дзиговський, Иванова 2002, с. 63—64, рис. 54—56). Цікавим є святилище на поселенні Молога-II, центральним елементом якого були один великий і кілька маленьких зольників (Малюкевич 2006).

У розділі «Аполлон — головний захисник іонійських полісів» (с. 204—261) авторка зазначає, що провідну роль у іонійській колонізації причорноморських земель відігравали жерці храму Аполлона в Дідімах, що засвідчує напис на кістяній пластинці з о-ва Березань (Русяєва 1986, с. 26;

Виноградов 1989, с. 78—80; Буркерт 1990). Ми ж звернули увагу на наявність у напису, крім міфологічного й цифрового кодів, ще й коду зооморфного (Островерхов 1994; 1996; 2004)¹¹.

Однією із головних особливостей релігії понтійських греків є значне піднесення у культовій ієрархії окремих жіночих божеств. Висвітленню цього аспекту А.С. Русяєва присвятила окремий розділ «Артеміда та Афродіта — верховні покровительки понтійських еллінів» (с. 262—315). Дослідниця детально охарактеризувала культ Артеміди та її епikleзи в різних причорноморських полісах, але оминула увагою Нижнє По-дністров'я. Разом із тим у Ніконії на рибних блюдах відомі кілька графіті «AP», що дало змогу Н.М. Секерській (Секерская 1989, с. 106—108) припустити, що Артеміду вважали тут покровителькою рибалок. На думку ж Т.Л. Самойлової (Самойлова 2000, с. 96), для такої гіпотези немає реальних підстав, оскільки на рибних блюдах трапляються присвячення Аполлону, Деметрі тощо. Давність культу Артеміди в Тірі можуть засвідчувати наявність місяця артемісіона у її календарі та графіті з присвятою богині (Sojocagu 2002, S. 207—208, № 1—2).

Вважаємо за потрібне розглянути дані щодо культу Афродіти у Нижньому Придністров'ї. Ранні матеріали походять переважно з Ніконія, де відомі фрагменти теракот із зображенням богині (Клейман 1966, с. 98—99; Алексеев 1994, с. 133, рис. 1), фалічні символи (глиняний конус та округлі гальки), графіті (Секерская 1989, с. 106—108). З культом Афродіти й аграрною магією дослідники також пов'язують глиняні рогаги «коржі» та поховання черепях (Охотников 1990, с. 62, рис. 17, 1).

На Роксоланському городищі знайдено графіті на чорнолаковому кіліку другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. із зображенням уніреми. Нижче судна розташовується частково спеціально знищене присвячення «Υ...ΟΠΠΗΣ/ΑΦΡΟΔΙΤΗ/ΑΝΕΘΗΚΕ[Ν] — «Гі ... Афродіті присвятив» (Алексеев 1997).

¹¹ Мікрорегіон з погляду поклоніння Аполлону має певні особливості. З огляду на те, що Тіру також було засновано мілетянами (Ps.-Scymn. 798—803), за аналогією можна було б припустити такий самий процес формування релігійних цінностей у колоністів Нижнього Придністров'я. Матеріали з шарів кінця VI—V ст. до н. е. пам'яток цього регіону не підтверджують зазначеної гіпотези. Із Ніконія походять два невиразних графіті у вигляді букви «E», які можна умовно пов'язати з культом Аполлона Лікаря (Головко 1966, с. 82, № 53—54). Заплутанішою виглядає картина в Тірі. Мешканці міста використовували мілетський календар, покровителем якого вважався Аполлон (Карышковский 1988, с. 56—57), але свідчення про наявність цього культу з'являються лише у пізньоелліністичний час (Зограф 1957, с. 46).

¹⁰ Повідомлення А.С. Малюкевича.

У Тірі знайдено мініатюрну композицію, вирізану із кістки оленя, із зображенням Афродіти, яка пливе на мушлі морськими хвилями. Богиню зображено на весь зріст, у стрімкому русі. Лівою рукою Афродіта притримує верхній край покривала, що окутує ноги та спину богині. Правою рукою вона спирається на рульове весло, на якому сидить маленький Ерот. На думку до-слідників, композиція є копією монументальної скульптурної групи класичного чи ранньоелліністичного часу (Самойлова, Батизат 2001; Самойлова 2001, фото на с. 84).

Обидві пам'ятки пов'язані з культом Афродіти — покровительки водних стихій та мореплавства в іпостасі Понтії, або ж Афродіти Евплої. Дані щодо поширення цих культів в Елладі та Понтійському регіоні досить докладно висвітлено у монографії А.С. Русяєвої.

Окремий розділ авторка присвятила детальній характеристиці культу Деметри (с. 316—367). Дослідниця зазначає, що у пізньоархаїчний та ранньокласичний час елевсинська діада у Нижньому Подніпров'ї не була настільки популярною, як у сусідніх Істрії, Ольвії та на Боспорі. Втім це не зовсім так. Культ Деметри та божеств її кола у еллінів зазначеного регіону був провідним протягом усієї античної епохи (Самойлова 2000, с. 89, 91).

У Ніконії знайдено артефакти, що дають змогу конкретизувати специфіку культу Деметри в цьому античному місті. Насамперед слід згадати виявлення масивної теракоти із зображенням богині, яка сидить на троні. Фігурка повторює образ, відомий за привізними статуетками із Родоса та Іонії другої половини VI ст. до н. е. Грубе виконання із цільного шматка глиняного тіста (Клейман 1997, с. 48, рис. 1, 3) не виключає місцевої репліки імпортової теракоти. А.С. Русяєва ототожнює подібні статуетки з Деметрою та Корою.

На Роксоланському городищі знайдено нижню частину мармурового лутерія, на зовнішньому боці якої поміщено продряпане гострим предметом зображення Володарки звірів (Островерхов 2004, с. 231—232, рис. 3), ідентичне розміщеному на келермеському люстерку (Максимова 1954, рис. 1)¹². Зображення затерте

¹² Сутність культу Володарки звірів допомагає зрозуміти група зображень на келермеському люстерку, автором якого був, без сумніву, грецький майстер. Зображення, розміщені у восьми секторах, що символізують дерево життя, ілюструють міфи (записані в зооморфно-антропоморфному коді) про діяння Великої богині, розкривають пантеон її божеств та демонів, більшість із яких має звірине втілення: леви, лев, що роздирає бика, сфінкси, грифони, ведмідь, лисиця, егагр, гірський баран, орел. До змішаного типу належить група силенів, які б'ються з грифонами. Як уже зазначалося, подібна система кодів була добре відома понтійським грекам.

шаром червоної вохри, що вказує на особливу сакральність артефакту (Русяєва 1979, с. 118). Поряд із богинею продряпано велику Δ, в яку вписано меншу К (Δημήτηρ — Κόρη; Деметра — Кора?). Подібні скорочення імен богинь зафіксовано в Ольвії (Русяєва 1979, с. 46—47, рис. 27—28) та Ніконії (Секерская 1989, с. 106). Наявність змінних символів на тілі богині дає змогу розглядати її як Володарку Офіуси. У цьому плані вона є близькою до володарки Гілеї, Матері Фригійської (Русяєва 1992, с. 145) та змієної богині, які також мали тісний зв'язок із дикими звірами та зміями (Болтенко 1962, с. 16—20; Лапин 1978, с. 223; пор.: Русяєва 1990, с. 49).

У свій час Н.М. Секерська дійшла висновку, що у Ніконії був поширений культ синкретичної богині Кібели-Деметри-Кори-Афродіти, яка, до того ж, мала функції Апатури, тобто володарки сакральної зони з храмом. Проаналізована пам'ятка якнайліпше підтверджує цей висновок.

Деякі доповнення у нас є і до розділу рецензованої книги «Регіональні особливості культів інших олімпійських божеств» (с. 368—443). На відміну від Ольвії, культ Зевса у Ніконії посідав особливе місце. Ніконійці поклонялися Зевсу-Царю та Зевсу-Спасителю, що засвідчують графіті «ΔΠ ΒΑΣΙΛ» та «ΣΩ». Один із написів вказує на наявність у місті храму Зевса (Секерская, Секерский 1997). Водночас гіпотезу деяких дослідників про те, що у ранньому Ніконії був поширений культ Зевса Ольвія (Секерская 1989, с. 110), слід визнати помилковою. Культ цього місцевого божества в Ольвії з'явився лише в післягетський час (Русяєва 1992, с. 63).

Даних щодо поширення культу Зевса у ранній Тірі значно менше. Із цього міста походить теракота IV ст. до н. е. місцевого виробництва. Дослідники згадують про знахідку графіті «ΣΩ» на посудині пізньоелліністичного часу (Самойлова 2000, с. 100). Тут також було знайдено графіті ΔΠ/ΕΙ, прокреслене на навмисно оббитому фрагменті родоської амфори. М.В. Станко вважає, що перші дві букви зазначеного напису — це цифрове визначення — 11, а дві останні — скорочене слово «вино» (Станко 2003, с. 147, № 9, рис. 2, 5; 3, 5). З таким трактуванням важко погодитися. З огляду на те що подібні кружки виготовляли з сакральною метою (Охотников 1990, с. 61; Хоммель 1981, с. 54, прим. 7; Охотников 1990, с. 61; Русяєва 1992, с. 168—169), ми схильні розглядати графіті як присвяти Зевсу.

Нещодавно у Ніконії було знайдено свинцеву відливку із зображенням царя на троні (Островерхов, Субботин 2002). Цей предмет можна вважати спробою відтворити в малій декоративній формі скульптуру Зевса Олімпійського, який сидить на троні, або ж одну із її пізніших копій (Vermtule 1974, р. 12—13, № 28—304). Сюжетно

близьким є і зображення царя-воїна на каблучці із Пантікапея (Черненко 1981, с. 23, рис. 14). Однак при античному характері сюжету все ж не можна не звернути уваги на дещо «варварське» трактування Верховного бога. Його образ перегукується із зображеннями на виробах торевтики IV ст. до н. е. (Мозолевський 1983, рис. 35, 41, 45, 49, 67, 103, 107, 152—154; *Scythian gold...* 1999, р. 283—284, 290—291, cat. 137—138, 145; Русяєва М.В. 2001, табл. 1, 1—4; II) та трактуванням бога Борисфена на монетах Ольвії (Карышковский 1968; Анохин 1984). На наш погляд, ці аналогії дають змогу датувати відливу пізньокласичним або ранньоелліністичним часом. У місцевих переказах образи Зевса та Геракла перепліталися й частково були семантичними еквівалентами (Раевский 1977, с. 22—25).

Стисло розглянемо й специфіку культу Афіни в Нижньому Подністрів'ї. Культ богині був одним із головних у Ніконії (Секерская 1989, с. 110). Місцеве монетне карбування засвідчує наявність ще у першій половині V ст. до н. е. в Нижньому Подністрів'ї поліса з центром у Ніконії й те, що сова була його парадємов. Починаючи з другої половини IV ст. до н. е., культ Афіни відігравав важливу роль у пантеоні Тіри (Самойлова 1988, с. 78—79). Появу ж на монетах цього міста сови у III ст. до н. е. (Зограф 1957, с. 73—74) ми пояснюємо створенням у той час у Нижньому Подністрів'ї єдиного поліса з центром у Тірі (Vinogradov 1994, р. 72; Виноградов 1997, с. 54—55; Охотников 1997, с. 30—31). На нашу думку, зображення сови наголошує на входженні Ніконія у єдиний поліс. Про життєдіяльність у Ніконії в III ст. до н. е. свідчать ну-мізматичні та археологічні матеріали (Загинайло 1966, с. 103; Секерская 1989, с. 49; Бруяко, Тункина 1997, с. 54).

Не менш цікавими є й дані стосовно культу богині Ніке (Ніки) в Нижньому Подністрів'ї, особливо через те, що на честь Ніке було названо місто Ніконій. У греків Ніке поклонялися як самостійному божеству, а також як атрибуту Зевса та Афіни (Русяєва 1992, с. 134). Про поклоніння богині Перемоги в Ніконії свідчать графіті «Ni» (Секерская 1989, с. 110). На нашу думку, культ Ніке у цьому місті був тісно пов'язаний із культом Афіни Нікефори, тобто тієї, яка приносить перемогу¹³. Наявність культу Ніке у

¹³ Назву місто отримало на честь якоїсь перемоги еллінів. Т.Л. Самойлова (Самойлова 2000а, с. 83—84) вважає, що Ніконій було засновано невдовзі після походу Дарія вихідцями з Мілету. С.Б. Охотников (Охотников 1990, с. 67, 70) в одній із попередніх праць стверджував, що місто було засновано на рубежі VI—V ст. до н. е. Істрією, але під егідою скіфів, а свою назву отримало на честь перемоги над перса-

пізньоелліністичній Тірі засвідчує знахідка керамічного вотиву-тесери (Батизат, Островерхов 2002, с. 291—292, рис. 1, 4 а, б).

Характеризуючи культ Діоніса та нижчих божеств його кола у понтіїських еллінів (с. 389—410), А.С. Русяєва розглядає і проблеми його поширення в Нижньому Подністрів'ї. Грунтовні дані, наведені в монографії, доповнимо останніми знахідками предметів гліптики. Так, у 1994 р. на пізньоархаїчному поселенні Надлиманське-III було знайдено літик-скарабеоїд із зображенням на плоскому боці силена та менади (Мильчарек, Островерхов, Охотников 1995, с. 6—38, рис. на титулі). Подібні зображення розміщували на монетах Фасоса, що датуються 500—465 рр. до н. е. Близьким за тематикою є зображення на овалному щитку бронзового персня молодого силена з людською головою, який грає на сопілці (Островерхов, Охотников 1996).

Завершуючи огляд книги, наголосимо, що наше завдання, звичайно, не полягало ані в переказі її змісту, ані «дописуванні», тим більше кореляції авторської концепції або окремих її положень. Акцентуючи увагу здебільшого на матеріалах Нижнього Подністрів'я, ми лише намагалися показати складність, важливість і нагальність історико-релігійних проблем вивчення античності, порушених А.С. Русяєвою у масштабах усього циркумпонтійського регіону.

Оцінюючи ж працю в цілому, ми маємо всі підстави зазначити, що вона має фундаменталь-

ми. У пізніших працях автор подавнив час заснування Ніконія до останньої чверті VI ст. до н. е., вважаючи, що ойкістами були вихідці із Істрії, але залишаючись на попередніх позиціях щодо виникнення назви (Охотников 1996, с. 78—79; 1997, с. 28—29). Ще раніше гіпотезу про заснування Ніконія істріянами на-прикінці VI ст. до н. е. висловила А.С. Русяєва (Русяєва 1979а, с. 8 далі). З доказами С.Б. Охотникова не погоджується С.І. Андрух (Андрух 1995, с. 61), яка вважає, що даних, які б дали змогу пов'язувати заснування міста зі скіфським протекторатом, немає. На жаль, конкретні події життя елліністичних центрів Нижнього Подністрів'я наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. можуть бути лише припущенням. Про долю Ніконія (якщо він тоді існував) у часи походу Дарія даних немає. Оприлюднювалися здогадки про те, що боротьбу скіфів проти перської навали організовували понтіїські греки, а сам похід переважно було спрямовано проти античних міст на північному узбережжі Чорного моря (Русяєва 1979а, с. 7). Не абсолютизуючи ролі елліністичного фактора в цій війні, зазначимо, що за будь-якої оцінки маршруту перського війська Нижнє Придністрів'я могло опинитися у зоні військових дій (Карышковский, Клейман 1985, с. 44). Можливо, під час відходу перської армії на північно-західній акваторії Чорного моря відбулася битва між грецькою (істрією) ескадрою і частиною перського флоту, в якій елліни перемогли. Її, імовірно, й було зафіксовано у назві нового істрієського виселку.

ний, багатоплановий і новаторський характер. У ній у синкретичній єдності переплітаються й доповнюють один одного дані античної історії, археології, міфології, фольклору, мовознавства та літератури. Незважаючи на досить складну структуру, монографію А.С. Русяєвої написано мовою, доступною не лише фахівцям-антикознавцям, але й ерудованому пересічному читачеві. В ній уперше у вітчизняній і закордонній науці зроблено спробу в такому обсязі узагальнити дані щодо специфіки релігійних та міфологічних поглядів понтійських еллінів у їх історичному розвитку. І ця спроба, на наш погляд, виявилася вагомою і вдалою. Дослідниця оброби-

ла, узагальнила й донесла до наукової спільноти надзвичайно велику кількість матеріалів, розпорошених до цього часу в численних вітчизняних та закордонних виданнях, змалювавши картину розвитку ідеологічних уявлень античного Причорномор'я протягом майже цілого тисячоліття. Немає жодних сумнівів, що монографія А.С. Русяєвої стане настільною книгою не лише для фахівців, а й широкого загалу. Отже, побажаємо ювілярці нових творчих успіхів на ниві античної археології, історії та релігієзнавства.

А.С. ОСТРОВЕРХОВ

- Аграфонов П.Г.* Мифология античного мира. Культ Геракла в Северном Причерноморье. — Ярославль, 1998. — 223 с.
- Агбунов М.В.* К вопросу о локализации Башни Неоптолема и Гермонактовой деревни // ВДИ. — 1978. — № 1. — С. 112—123.
- Агбунов М.В.* Заметки по античной географии Нижнего Поднестровья // ВДИ. — 1979. — № 2. — С. 118—138.
- Агбунов М.В.* Материалы по античной географии Причерноморья // ВДИ. — 1984. — № 4. — С. 116—128.
- Агбунов М.В.* Загадки Понта Эвксинского. — М., 1985. — 160 с.
- Агбунов М.В.* Античная география Северного Причерноморья. — М., 1992. — 243 с.
- Алексеев В.П.* Новые памятники из античного Никония // ДП. КС ОАО. — Одесса, 1994. — С. 132—138.
- Алексеев В.П.* Фрагмент аттического килика с граффити из Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 32—36.
- Анохин В.А.* Монетное дело античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — 145 с.
- Аракелян Ф.О.* Исследование раскопок античных сооружений на Керченском полуострове для оценки интенсивности разрушительных землетрясений // Изв. АН АрмССР. — Науки о Земле. — 1983. — 34, № 4. — С. 7—12.
- Батизат Г.В., Островерхов А.С.* Новые памятники эллинистической глиптики из Нижнего Поднестровья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.). — Тирасполь, 2002. — С. 274—278.
- Блаватский В.Д.* Природа и античное общество. — М., 1976. — 80 с.
- Блаватский В.Д.* Землетрясение 63 года до н. э. на Керченском полуострове // Природа. — 1977. — № 8. — С. 23—27.
- Болтенко М.Ф.* Herodoteana // МАПП. — 1962. — № 4. — С. 13—32.
- Брашинский И.Б.* Понтийское пиратство // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 31—40.
- Брун Ф.К.* Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. — Одесса, 1879—1880. — Ч. 1. — 410 с., 3 табл.; Ч. 2. — 422 с.
- Брумяк И.Б., Карпов В.А.* Древняя география и колебания уровня моря (На примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // ВДИ. — 1992. — № 2. — С. 87—97.
- Брумяк И.В., Тункина И.В.* Комплекс эпохи раннего эллинизма из Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 50—55.
- Буйских С.Б.* Культ Ахилла и греческая колонизация Северо-Западного Причерноморья // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. — Киев; Судак, 2004. — Ч. 1. — С. 27—31.
- Буркерт В.* Аполлон Дидим и Ольвия // ВДИ. — 1990. — № 2. — С. 155—160.
- Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. VII—I вв. до н. э. — М., 1989. — 288 с.
- Виноградов Ю.Г.* Синойкизм Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 54—55.
- Высотская Т.Н.* Геммы Усть-Альминского некрополя // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 96—105.
- Головки И.Д.* Эпиграфические находки // МАСП. — 1966. — Вып. 5. — С. 77—88.
- Гошкевич В.И.* Записка об археологических исследованиях в Херсонской губернии // Древности. Тр. МАО. — 1909. — 22, вып. 1. — С. 176—189.
- Дзиговский А.Н., Иванова С.В.* Научный отчет об охранных исследованиях археологической экспедиции Управления охраны объектов культурного наследия в 2002 г. — НА ІА НАН України. — 52 с.
- Диатроптов П.Д.* Культ героев в античном Северном Причерноморье. — М., 2001. — 142 с.
- Ельницкий Л.А.* Легенда о «гиперборейских» дарах Аполлону и пути ее распространения // МАСП. — 1962. — № 4. — С. 209—211.
- Загинайло А.Г.* Монетные находки на Роксоланском городище // МАСП. — 1966. — № 5. — С. 100—130.

- Зограф А.Н.* Монеты Тире. — М., 1957. — 150 с.
- Карышковский П.О.* Новые материалы о монетах Эминака // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — К., 1984. — С. 78—89.
- Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. — К., 1988. — 167 с.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. — К., 1985. — 167 с.
- Кибальчич Т.В.* Археологические находки в Южной России // АИЗ. — 1898. — 6, № 7/8. — С. 57—59.
- Клейман И.Б.* Терракоты Роксоланского городища // МАСП. — 1966. — Вып. 5.
- Клейман И.Б.* Несколько терракот из Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 47—49.
- Клейман И.Б., Коциевский А.С.* Геммы из Тире // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К., 1991. — С. 95—99.
- Кориунков В.А.* Культ Ахилла в Северном Причерноморье и хвойные растения // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1989. — С. 32—34.
- Лапин В.В.* Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // НА ИА НАН України. — К., 1978. — Ф. 24. — 67 с.
- Лосев А.Ф.* Олимпийская мифология в ее социально-историческом развитии // УЗМГПИ. — 1953. — 72. — 657 с.
- Малюкевич А.Е.* К вопросу о локализации Гермонактовой деревни // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 142—147.
- Малюкевич А.Е.* Святилище позднескифской Мологи // Древнее Причерноморье. — Одесса, 2006. — С. 140—144.
- Максимова М.И.* Античные резные камни Эрмитажа. — Л., 1926. — 34 с.
- Максимова М.И.* Античные печати Северного Причерноморья // ВДИ. — 1937. — № 1. — С. 37—81.
- Максимова М.И.* Резные камни // АГСП. — М.; Л., 1956. — С. 161—172.
- Максимова М.И.* Античные геммы и их оттиски на фрагментах глиняных сосудов // МИА. — 1962. — № 103. — С. 190—194.
- Маховский Я.* История морского пиратства. — М., 1972. — 192 с.
- Мильчарек М., Островецких А.С., Охотников С.Б.* Литик-скарабеоид из поселения Надлиманское-3 // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. — Белгород-Днестровский, 1995. — С. 36—38.
- Мозолевський Б.М.* Скiфський степ. — К., 1983. — 153 с.
- Неверов О.Я.* Дексамен Хиосский и его мастерская // Памятники античного прикладного искусства. — Л., 1973. — С. 76—81.
- Неверов О.Я.* Изображения на геммах-печатах, металлических перстнях и амулетах // Кобылина М.М. Изображения восточных божеств. — М., 1978. — С. 163—214.
- Неверов О.Я.* Магические амулеты императорской эпохи // Искусство и религия. — Л., 1981. — С. 32—38.
- Неверов О.Я.* Геммы античного мира. — М., 1983. — 142 с.
- Неверов О.Я.* Металлические перстни и печати // АГСП. — 1984. — С. 239—240.
- Неверов О.Я.* Металлические перстни эпохи архаики, классики и эллинизма из Северного Причерноморья // Античная торевтика. — Л., 1986. — С. 61—67.
- Неверов О.Я.* Античные камни в собрании Эрмитажа. — Л., 1988. — 191 с.
- Никонов А.А.* Следы сейсмических воздействий на древние погребальные сооружения в пределах г. Керчь // Проблемы археологии и истории Боспора. — Керчь, 1996.
- Никонов А.А.* Сейсмический потенциал Крымского региона: сравнение региональных карт и параметров выявленных событий // Физика Земли. — 2000. — № 7.
- Никонов А.А., Вангейм Э.А.* Землетрясение «Синяя Балка» // Природа. — 1991. — № 4. — С. 56—58.
- Никулина Н.М.* К вопросу о «восточно-греческом» и «греко-персидском» искусстве (по материалам глиптики V—IV вв. до н. э.) // ВДИ. — 1969. — № 3. — С. 163—181.
- Островецких А.С.* Технология античного стеклodelия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья). — Препр. — К., 1993. — 48 с.
- Островецких А.С.* Звіриний стиль у культурі Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 58—69.
- Островецких А.С.* Звериный стиль и античные города Северного Причерноморья // ВДИ. — 1996. — № 2. — С. 85—102.
- Островецких А.С.* Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI — III вв. до н. э.) // ССИА. — Донецк, 2004. — Т. 2. — С. 219—266.
- Островецких А.С., Охотников С.Б.* Пираты Гостинного моря // КС. — 1995. — № 2. — С. 67—81.
- Островецких А.С., Охотников С.Б.* Раннеантичные стеклянные геммы из Северного Причерноморья // Мир Ольвии. Материалы чтений к 90-летию проф. Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 165—169.
- Островецких А.С., Охотников С.Б.* Бронзовый перстень из Тире // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 227—231.
- Островецких А.С., Сапожников И.В.* Рец.: И.В. Тункина. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX вв.) // ССПК. — 2002. — Т. 10. — С. 271—282.

- Островерхов А.С., Субботин Л.В.* Божества Никония по случайным находкам культовых изделий // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 254—268.
- Охотников С.Б.* Сельские поселения Нижнего Поднестровья в VI—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1987. — 17 с.
- Охотников С.Б.* Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. — К., 1990. — 86 с.
- Охотников С.Б.* Гидрогеографические условия Нижнего Поднестровья в античную эпоху // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 246—253.
- Охотников С.Б., Островерхов А.С.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993. — 140 с.
- Охотников С.Б., Островерхов А.С.* Якірна стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному) // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 123—131.
- Петреску И.Г.* Дельта Дуная. — М., 1963. — 252 с.
- Пятьшева Н.В.* Археологическое обследование острова Левки (о. Змеиный) осенью 1964 г. // Труды ГИМ. — 1966. — Вып. 40. — С. 58—70.
- Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — 216 с.
- Русяева А.С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — 170 с.
- Русяева А.С.* Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII—V ст. до н. е. // Археологія. — 1979а. — № 30. — С. 3—17.
- Русяева А.С.* Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 25—64.
- Русяева А.С.* Эпиграфические памятники // КНОАВ. — К., 1987. — С. 134—175.
- Русяева А.С.* Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 40—61.
- Русяева А.С.* Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005. — 559 с.
- Русяева М.В.* Образ Геракла на пам'ятках ювелірного мистецтва IV ст. до н. е. з Північного Причорномор'я // Музейні читання. — К., 2001. — С. 43—45.
- Самойлова Т.Л.* Тира в VI—I веках до н. э. — К., 1988. — 145 с.
- Самойлова Т.Л.* Эллинское и варварское в духовном мире греков Нижнего Поднестровья в VI—I вв. до н. э. // Памятки археології Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000. — С. 79—86.
- Самойлова Т.Л.* Этнокультурная ситуация в степной зоне Северо-Западного Причерноморья и основание колоний в Нижнем Поднестровье // Памятки археології Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000а. — С. 87—106.
- Самойлова Т.Л.* Тира // Античные памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 2001. — С. 71—114.
- Самойлова Т.Л., Батизат Г.В.* Рельефные сосуды из Ольвии с изображением кораблей // Древнее Причерноморье // КСООА. — Одесса, 1994. — С. 164—168.
- Самойлова Т.Л., Батизат Г.В.* Некоторые художественные изделия эллинистического времени из кости (находки последних лет в Тире) // Ольвия та античний світ. — К., 2001. — С. 117—120.
- Самойлова Т.Л., Кожокару В.* Новые данные о культовых античных постройках в Тире // СПАВ. — К., 2002.
- Секерская Н.М.* Античный Никоний. — К., 1989. — 128 с.
- Секерская Н.М., Секерский П.М.* Граффити с посвящением Зевсу из Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 44—47.
- Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — К., 1977. — 126 с.
- Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — К., 1991. — 199 с.
- Снисаренко А.Б.* Курс — море мрака. — М., 1982. — 160 с.
- Станко М.В.* Декілька античних графіті із Тіри // Археологія. — 2003. — № 3. — С. 144—149.
- Сымонович Э.А.* Две геммы из Николаевского могильника на Нижнем Днепре // ВДИ. — 1967. — № 2. — С. 137—142.
- Тункина И.В.* Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX вв.). — СПб., 2002. — 676 с., ил.
- Хоммель Х.* Ахилл-бог // ВДИ. — 1981. — № 1. — С. 53—76.
- Черняков И.Т.* Утерянный остров Плиния // Природа. — 1984. — № 9. — С. 50—53.
- Шмидт Р.В.* Металлургическое производство в мифе и религии античной Греции // ИГАИМК. — 1931. — 9, вып. 8/10. — С. 3—81.
- Щербакова В.С.* Геммы с изображением Гермеса из херсонесских находок // КСИА АН СССР. — 1983. — Вып. 174. — С. 86—91.
- Щербакова В.С.* Античные печати Херсонеса как исторический источник: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1986. — 17 с.
- Яйленко В.П.* Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982. — 312 с.
- Ярхо В.Н.* Неоптолем // МНМ. — 1992. — 2. — С. 210—211.

- Braund D.* The historical function of myths in the cities of the Eastern Black Sea coast // *Sur les traces des Argonautes*. — Paris, 1996. — P. 11—19
- Cojocary V.* Achilleux in Tyras // *Tyche*. — 2000. — 15. — S. 55—62.
- Cojocary V.* Neus Über den Achilleuskult im Nordwestlichen Schwarzmeerraum // *Turas — Cetata Albă — Belgorod-Dnistroș'kyj; Bucuresți*, 2002. — S. 199—206.
- Ehrhardt N.* Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Main; New-York, 1988. — 588 s.
- Léviqve P.* Le mythe des Argonautes // *Sur les Traces des Argonautes*. — Paris, 1996. — P. 47—50.
- Lordkipanidze O.* La geste des Argonautes dans les premières épopées grecques l'angle des premiers contacts du monde grec avec le littoral pontique // *Sur les traces des Argonautes*. — Paris, 1996. — P. 21—46.
- Neverov O.J.* Les bagues et les pierres gravées provenant de Nymphaion // *Archeologia*. — Warszawa, 1995. — T. 46. — S. 71—91.
- Scythian gold. Treasures from ancient Ukraine / E.D. Reeder*. — New York, 1999. — 545 p.
- Vermeule C.* Greek and Roman Sculpture in Gold and Silver. — Boston, 1974. — 342 p.
- Vian F.* Légends et stations argonautiques du Bosphore // *Littérature grecj-romaine et géographie historique*. — Paris, 1974. — P. 91—104;
- Vinogradov Ju. G.* Greek Epigraphy of the North Black Sea Coast the Caucasus and Central Asia (1985—1990) // *ACSS*. — 1994. — 1, № 1.

Одержано 11.09.2006

Сорочан С.Б.

Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры

Харьков: Майдан, 2005. — Ч. 1, 2. — 1648 с.

Історія ранньосередньовічного Херсона — це розділ історії середньовічних Криму та Східної Європи. За останні роки джерельна база з цього питання суттєво поповнилася, передусім новими археологічними даними. Між тим остання узагальнююча монографія, присвячена Херсону раннього середньовіччя, з'явилася майже півстоліття тому (Якобсон 1959) і значною мірою відбивала усталені ще з дореволюційного часу погляди на історію міста. Нова монографія С.Б. Сорочана, що є частиною серії наукових праць, присвячених цьому місту (Херсонес Таврический 2004; 2005), є спробою осмислення досить темного періоду історії Херсона на основі знань, нагромаджених протягом останніх десятиліть.

Фундаментальній багатосторінковій праці науковця передусім солідний історіографічний нарис — огляд найважливіших узагальнювальних та спеціальних досліджень з вивчення ранньосередньовічного Херсона. Побудувавши огляд за принципом виділення переваг та недоліків праць попередників із необхідними коментарями та історичною критикою, С.Б. Сорочан таким чином вдало визначив етапи дослідження цього

питання, вказавши на «больові точки», що потребують переосмислення.

Зазначена історична критика праць попередників у цілому вийшла цілком коректною, але, на наш погляд, іноді почуття міри зраджує досліднику. Передусім це стосується коментарів до монографії Х.-Ф. Байєра (с. 66—74). С.Б. Сорочан приєднався до критики цієї праці переважно його кримськими колегами (див.: Герцен, Могаричев 2004), не знайшовши для цього дійсно небездоганного дослідження австрійського науковця, присвяченого історії Кримської Готії, що торкається Херсона лише побіжно, жодного доброго слова. Тим часом «помилковість» деяких міркувань Х.-Ф. Байєра полягає лише в тому, що вони не відповідають новим, остаточно не доведеним концепціям самого С.Б. Сорочана.

Слід відзначити вдало побудований джерело-знавчий огляд праці, в якому джерела диференційовано як за типом, так і за ступенем їх достовірності. Крім того, автор широко використав архівні матеріали, що зберігаються у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський», увівши їх таким чином до наукового обігу. Насамперед це стосується неопублікованих матеріалів археологічних розкопок останніх десятиліть.

© О.В. ЗАМОРЯХІН, О.В. КОЛОБОВ, 2007